

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi/Vankulu Journal of Social Studies**e-ISSN: 2822 – 4000****Yıl / Year: 2026 - Sayı / Issue: 17****Bir Osmanlı Entelektüeli: Halil (Menteşe) Bey ve Hukuk Alanındaki Faaliyetleri****An Ottoman Intellectual: Halil (Menteşe) Bey and His Activities in the Field of Law****Hasan Babacan**

Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

[0000-0001-5793-083X](https://orcid.org/0000-0001-5793-083X) - ORCIDROR ID: <https://ror.org/04xk0dc21>E mail: drhasanbabacan@gmail.com**Article Information/Makale Bilgisi**

Cite as/Atıf: Hasan Babacan, “An Ottoman Intellectual: Halil (Menteşe) Bey and His Activities in the Field of Law”, *Vankulu Journal of Social Studies*, 17, Haziran 2026, 23-38. DOI: 10.55089/yyuvasad.1939633

Hasan Babacan, “Bir Osmanlı Entelektüeli: Halil (Menteşe) Bey ve Hukuk Alanındaki Faaliyetleri”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, Haziran 2026, 23-38. DOI: 10.55089/yyuvasad.1939633

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi**Received/Geliş Tarihi:** April 30, 2026/ 30 Nisan 2026**Accepted/Kabul Tarihi:** June 26, 2026/26 Haziran 2026**Published/Yayın Tarihi:** June 30, 2026/ 30 Haziran 2026**Pub Date Season/Yayın Sezonu:** June/Haziran**Issue/Sayı:** 17 Pages/Sayfa: 23-39

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: This study does not require ethical committee approval as it is based on data obtained from the literature/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Hasan Babacan).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı: There are no conflicts of interest. / Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı: This article has a single author. / Bu makale tek yazarlıdır.

Yapay Zeka Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç ve uygulama kullanılmamıştır/ No artificial intelligence tools or applications were used during the preparation of this work.

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır/ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Bir Osmanlı Entelektüeli: Halil (Menteşe) Bey ve Hukuk Alanındaki Faaliyetleri

An Ottoman Intellectual: Halil (Menteşe) Bey and His Activities in the Field of Law

Öz

Bu akademik çalışma, İmparatorluğun son demlerinde kritik roller üstlenen devlet adamlarından Halil Bey (Menteşe)'in adli sahada gerçekleştirdiği icraatları ve Osmanlı hukukî yapısının asrileşme evresine sunduğu katkıları mercek altına almaktadır. XIX. asırdan itibaren ivme kazanan Osmanlı yenileşme hamleleri, bilhassa Tanzimat fermanı sonrası ve İkinci Meşrutiyet devirlerinde hukuki mecrada köklü reformların önünü açmıştır. Bahse konu dönüştürme ikliminde yetişen Halil Bey hem siyasi pozisyonu hem de hukukçu kimliğiyle ön plana çıkan mühim bir reformist aktör olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sevk ve idaresinde aktif sorumluluklar yüklenen Halil Bey, Meclis-i Mebusan'da Menteşe vekili sıfatıyla bulunmuş; Hariciye Nazırlığı, Şura-yı Devlet Reisliği ve bilhassa Adliye Nazırlığı gibi en üst düzey makamlarda görev icra etmiştir. Kendisinin adliye sahasındaki tasarrufları, geleneksel Osmanlı hukukî işleyişinin modern, merkezîyetçi ve rasyonel bir form kazanmasında tayin edici bir tesir yaratmıştır. Bu doğrultuda, İdare-i Örfiye Kararnâmesi'nin revize edilmesi, şer'îyye mahkemelerinin sivil otoriteye (Adliye Nezaretine) devredilmesi ve mevzuatta birlik sağlama gayretleri, Halil Bey'in adalet vizyonunun sacayaklarını teşkil eder. Halil Bey'in imza attığı en köklü hukukî dönüştürme olan 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Osmanlı hukuk tarihinde aile yapısını tanzim eden ilk bütüncül ve sistemli kanunlaştırma çalışması niteliğindedir. Söz konusu yasal düzenleme ile evlilik ve boşanma süreçleri bürokratik denetime tabi kılınmış, asgari nikâh yaşı netleştirilmiş, çok eşlilik pratiklerine yasal bariyerler getirilmiş ve kadınlara belirli hukukî zeminlerde boşanma davası açma hakkı tanınmıştır. Yapılan bu reformlar, Osmanlı adalet mekanizmasının dünyevileşme (laikleşme) kulpvarında çok stratejik bir basamak olmuş ve sonraki yıllarda ilan edilecek olan Türk Medeni Kanunu'nun fikri ve teknik altyapısını beslemiştir. Netice itibarıyla Halil Bey, hukuku yalnızca mahkemelerde adaleti dağıtan bir unsur olarak değil, devlet mekanizmasının çağdaşlaşmasını sağlayan yapısal bir kaldıraç olarak konumlandırmıştır. Onun adli alanda hayata geçirdiği inkılaplar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan hukukî modernleşme çizgisinde hayati bir eşiği ifade eder. Bu makale, Halil Bey'in adli stratejilerini ve kanunlaştırma hareketlerini inceleyerek, kendisinin Türk hukuk tarihindeki özgün konumunu tayin etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Halil Bey (Menteşe), Osmanlı Hukuku, Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Hukuk Modernleşmesi, İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet

Abstract

This study examines the legal activities of Halil Bey (Menteşe), one of the prominent statesmen of the late Ottoman Empire, and his contributions to the modernization of the Ottoman legal system. The modernization movements that accelerated in the Ottoman Empire from the nineteenth century onward, particularly during the Tanzimat and Second Constitutional periods, created the foundation for significant reforms in the field of law. Within this transformation process, Halil Bey emerged as an influential reformist figure distinguished by both his political and legal roles. Halil Bey held influential positions within the Committee of Union and Progress, served as a deputy for Menteşe in the Ottoman Parliament (Meclis-i Mebusan), and undertook important governmental roles such as Minister of Foreign Affairs, President of the Council of State, and most notably Minister of Justice. His legal initiatives played a decisive role in the transition of the Ottoman legal system from a traditional structure to a more centralized and modern framework. In this context, the regulation of the Martial Law Decree (İdare-i Örfiye), the integration of the Sharia courts into the Ministry of Justice, and efforts to establish legal unity constituted the core components of his legal vision. One of Halil Bey's most significant legal achievements was the Family Law Decree of 1917 (Hukuk-ı Aile Kararnâmesi), widely recognized as the first comprehensive codification of family law in the Ottoman Empire. This decree introduced major reforms, including the formal registration of marriages and divorces under state supervision, the regulation of minimum marriage age, limitations on polygamy, and the recognition of women's right to seek judicial divorce under certain conditions. These reforms represented a crucial stage in the secularization and modernization of Ottoman law and laid the groundwork for the adoption of the Turkish Civil Code in 1926. In conclusion, Halil Bey perceived law not merely as an instrument of justice but as a mechanism for state modernization and social transformation. His legal reforms constituted a significant milestone in the evolution of Turkish legal modernization from the Ottoman Empire to the Republic. This study aims to analyze Halil Bey's legal policies and reforms in order to clarify his place in Turkish legal history.

Keywords: Halil Bey (Menteşe), Ottoman Law, Family Law Decree, Legal Modernization, Committee of Union and Progress, Second Constitutional Period

Giriş

Osmanlı düşünce yapısı, askeri organizasyonu, mali yapısı ve toplumsal kurumları XIX. yüzyıla adım atıldığında değişim ve yenilenme süreçlerini hatırı sayılır derecede hızlandırmıştı. Söz konusu dönemin, İmparatorluğun hem en istikrarsız hem de ideolojik ve fikri ayrışmaların en üst perdeden yaşandığı bir zaman dilimi olduğunu belirtmek gerekir. Bu kaotik dönemde devlet, bir taraftan iç ve dış krizlerle topyekûn mücadele ederken, diğer taraftan eski ihtişamlı günlerine yeniden kavuşabilmenin formüllerini hararetli entelektüel zeminlerde aramaktaydı.

Osmanlı siyasal modernleşme aşamaları literatürde genellikle Tanzimat, Birinci Meşrutiyet ve nihayetinde İkinci Meşrutiyet şeklinde bir kronolojiyle tasnif edilir. Akademik literatürdeki genel eğilim, yenileşme adımlarını Tanzimat'ın ilanı ile başlatmak yönünde olsa da bu tarihten evvel de batılılaşma istikametinde stratejik kararların alındığı bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşme çabalarının köklerini çok daha gerilere götürmek mümkündür. Bu arayışlarda, imparatorluğun hüküm sürdüğü jeopolitik sahanın sunduğu dinamikler de göz ardı edilemez bir etkidir. Tarihsel süreç boyunca Osmanlı Devleti, konuşlandığı coğrafi konumun tabii bir neticesi olarak Avrupa kıtasıyla hem diplomatik hem de ticari düzlemde sürekli bir temas halindeydi. Bu durum, kaçınılmaz olarak iki medeniyet arasında çift taraflı bir kültürel ve kurumsal etkileşimi beraberinde getirmiştir¹.

Tanzimat dönemiyle birlikte ivmelenen bu yapısal dönüşüm, kendi entelektüel birikimini yaratarak Batı dünyasının rasyonel değerleri çerçevesinde ülkede reformlar gerçekleştirmek isteyen genç bir aydın elit kuşağın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Tanzimat dönemine yönelik yaygın ve eleştirel bir yaklaşım, bu süreçteki tüm yapısal ıslahatların Avrupalı süper güçlerin diplomatik tazyiki ve dayatmasıyla hayata geçirildiği iddiadır. Kuşkusuz batılı devletlerin dış baskılarının bu süreçte azımsanmayacak bir payı mevcuttur; ancak bununla birlikte devletin bekasını ve kurtuluşunu Avrupa tarzı modern reformların icrasında gören çok sayıda yerli devlet adamı ve bürokrat da sistem içinde mevcuttu.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan dönüşüm, yarattığı birikimlerle devam etmiş, genç bir aydın kuşağı yetiştirmeye başlamış, bunlar daha sonra Batı uygarlığı doğrultusunda ülkede dönüşüm yaratmaya çabalamışlardır. Tanzimat dönemine ilişkin yaygın bir düşünce de bu dönemde yapılan reformların batılı büyük güçlerin dayatmasıyla olduğu yönündedir. Kuşkusuz bu reformlarda batılı devletlerin baskılarının da payı vardır; ama aynı zamanda imparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupa tarzı reformlar yapmak olduğuna inanan oldukça fazla sayıda yönetici de vardır. Batının sadece kültür olarak değil yasa ve kanunlar çerçevesinde de en önemli temel kaynağını Eski Yunan ve Roma mirasına sahip çıkma anlayışı oluşturur. Bu anlayış 1789 Fransız İhtilali ile en doruk noktaya ulaşacaktır. Parlamentarizmin gelişmesi özel mülkiyeti desteklediği gibi, kralın keyfi hareket

¹ Abidin Çevik, *Halil Menteşe'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2011, s. 7.

serbestisini de aynı oranda kısıtlamıştır. Keza sermayenin güçlenerek büyümesi devlet sınırlarını aşp, kıtalararası güce ulaşarak ülke ordularını kendi hizmetine alacak kadar güç kazanacaktı. Bu model XIX. yüzyılda Osmanlı yurdunda da kendini göstermiştir².

XIX. asrın hâkim retoriği, devlet aygıtının yeni baştan organize edilerek eski gücüne ulaştırılması yönündeydi. Ana problem bu şekilde tanımlanınca, tüm entelektüel çözüm önerileri ve kurtuluş reçeteleri de bu ekseninde formüle edilmiştir. Tanzimat ve akabinde ilan edilen Islahat fermanlarının bizzat isimlendirmeleri dahi bu yapısal değişim arzusunun ipuçlarını barındırır. Siyasal ve mali düzlemde içine düşülen kronik krizler, ülkede pek çok yeni kavram ve kurumun masaya yatırılmasına vesile olmuştur. Günümüz modern idari yapısında varlığını sürdüren birçok kurumun nüvesi Tanzimat evresinde atılmıştır. Bakanlıkların önemli bir kısmı, yüksek mahkemeler ve kamusal hizmet üreten kurumların büyük bölümü bu dönemde dizayn edilmiştir. Sadece bu kurumsal tablo bile Tanzimat'ın salt harici baskılarla açıklanamayacak, içsel bir ihtiyaçtan doğan bir süreç olduğunun kanıtıdır.

Tanzimat reformları, Osmanlı toplumunun Meşrutî bir yönetim modeline evrilmesinin önünü açmış, bir anlamda kendi devamını sağlayacak dinamikleri tetiklemiştir. Tanzimat aydınlarının ve bürokratik elitin açtığı bu yoldan ilerleyen Yeni Osmanlılar hareketi, ömrü kısa olsa da ülkede anayasal bir dönemin perdesini aralamışlardır. Genç Osmanlılar kadrosunun ve Mithat Paşa'nın yadsınamaz diplomatik hamleleri ile padişahın değişim yönündeki iradesi birleşince ülkede meşrutî sistem tescil edilmiştir. Yeni hükümdar tahta çıkarken vadettiği üzere Meşrutîyet'i ilan etmiş, lakin kısa bir süre sonra patlak veren Osmanlı-Rus Harbi'ni öne sürerek, anayasanın kendisine tanıdığı olağanüstü fesih yetkisini kullanmış ve meclisi lağvetmiştir. Böylelikle anayasal rejim uzunca bir dönem boyunca askıya alınmıştır.

Anayasanın rafa kaldırıldığı bu istibdat dönemi, Osmanlı Devleti'nin son çeyreğinde yaşanacak radikal siyasal gelişmelerin de mayalanma safhasını oluşturmuştur. Osmanlı tarihinin üzerinde en çok tartışılan, icraatları hakkında taban tabana zıt yorumlar yapılan padişahı II. Abdülhamid döneminde, devletin modernleşme hamleleri her türlü siyasi baskıya rağmen hız kesmeden devam etmiştir. Geçmiş dönemlerden temel fark, bu asrileşme sürecinin sivil elitler eliyle değil, doğrudan sarayın mutlak denetimi ve iradesiyle yürütülmüş olmasıdır. Padişah sıkı polisiye tedbirlerle yönetimi tek elde toplamış olsa da eski modernist kuşağın fikri takipçileri olan yeni nesil muhafazakâr karşıtı gençlik, bu baskıcı atmosferde dahi kendini eğitmeye ve organize olmaya devam etmiştir.

Bu siyasi iklim, padişahın muhalif unsurlara karşı tavizsiz tutumu sebebiyle ülke dışına kitlesel kaçışların yaşandığı bir döneme sebebiyet vermiştir. Yurt dışına sığınan bu muhalif entelektüeller, bilhassa Avrupa'nın büyük başkentlerinde birbirleriyle irtibat kurarak İstanbul yönetimine karşı güçlü bir dış muhalefet cephesi inşa etmişlerdir. Gurbette serpilen bu muhalif harekete dahil olan aktörlerden

² Mehmet Ali Karaman, "Demokratikleşme Ekseninde Türk Modernleşmesi ve Cumhuriyet", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, Kasım 2023, 132.

biri de Halil Bey (Menteşe)'dir. Halil Bey'in ilk gençlik yılları, bir taraftan monarşik baskının en yoğun hissedildiği, diğer taraftan ise özgürlükçü akımların el altından hızla neşet ettiği bir döneme rastlar. Ülkede gizliden gizliye esen hürriyet rüzgârı, o dönemin pek çok muasır genci gibi Halil Bey'i de kısa sürede girdabına almıştır. Bu fikri etkilenmenin neticesinde, diğer muhalif yoldaşları gibi o da bir fırsatını bularak Avrupa'ya firar etmiş ve orada meşrutî rejimi yeniden tesis etmek için ömrünü adayanların lideri Ahmet Rıza Bey ile bağ kurmuştur. Bu stratejik tanışıklık Halil Bey'in sonraki ömrünü derinden etkilemiş ve siyasi kariyerinin rotasını çizmiştir.

1876 yılında Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile başlayan anayasal süreç ilk etapta akamete uğramış olsa da hürriyetçi fikirler Osmanlı aydın sınıfı arasında durdurulamaz bir biçimde yayılmış ve bunun neticesinde padişah, 1908 yılında anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya mecbur kalmıştır. Böylelikle Tanzimat'la filizlenen ve Birinci Meşrutiyet'le olgunlaşan Osmanlı modernleşme ve Batı ile entegrasyon süreci, anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle birlikte, nihayetinde yepyeni bir ulusal devletin doğuşuyla taçlanacak tarihsel bir dönemeç oluşturmuştur. Halil Bey de bu yeni tarihsel dönemin inşasında aktif roller oynamış, kararlarıyla olayların gidişatına yön veren elit yönetici kadro içerisinde yer almıştır³.

1- Halil Bey'in Ailesi ve Öğrenim Hayatı

Halil Bey, Sultan II. Abdülhamid'in taht koltuğuna oturmasından hemen sonra dünyaya gözlerini açmıştır. Bu sebepten ötürü çocukluk yıllarından itibaren, kendi kuşağındaki pek çok akranı gibi imparatorluğun yaşadığı tüm siyasal ve toplumsal dönüşüm sancılara bizzat şahitlik ederek büyümüş, entelektüel dünyası bu iklimde şekillenmiştir⁴. Halil Bey'in lise tahsilini gördüğü yıllarda derslerine giren muallimler, dönemin entelektüel vitrinini oluşturan şahsiyetlerdir. Kendisinin de mezunları arasında yer aldığı İzmir Erkek Lisesi'nin 50. kuruluş yılı etkinliklerinde yaptığı konuşmada, aldığı nitelikli eğitimi şu sözlerle yad etmektedir:

“Biz İzmir İdadisi'nde serbest ve samimi yaşamıştık. Hocalarımız vazifeperest, hür fikirli insanlardı. Mahmud Esat Efendi merhum, sarıklı, değerli bir zat idi. İzmir Vilayeti'nin de Hukuk Reisi idi. Fransızca da tercümesi bilhassa çok kuvvetli idi. Hastalığında bile derslere gelirdi. Muallimlerimizden Tevfik Nevzad hürriyetperver, kabına sığmaz bir muallimdi. Tabiiye dersi verirdi. Kürsüye çıkınca hepimizi teshir ederdi. Halid Ziya (Uşaklıgil), lisanı, inceliği, edebiyattaki yüksek vukufu ile bize en büyük nimetleri verdi. Hocamız Said skolastikten, mistikten tamamiyle münezze, hürriyetperver, geniş görüşlü bir muallimdi.”⁵

Halil Bey'in bu ifadeleri, idadi yıllarında aldığı eğitimin hür fikirlerinin olgunlaşmasında ne denli dominant bir rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır. Zaten gençlik yıllarını geçirdiği İzmir kenti, dönemin ticari dinamizmi sebebiyle Avrupa kökenli fikirlere ve dış dünyaya en açık liman şehirlerinden biri konumundaydı. Bu sosyolojik zemin, özgürlükçü akımların kentte zemin bulmasını

³ Çevik, *agt.*, s. 8-9.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Güngör Göçer, *Ziya Şakir Bir Popüler Tarihçinin Biyografisi*, Pınar Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2021.

⁵ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, Yayın Kurulu: Orhan Birgit, Ferit Edgü, Arslan Kaynardağ, Şerif Mardin, Tahsin Yücel, Doğan Hızlan, Hürriyet Vakfı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1986, s. 3-4.

kolaylaştırmıştır. Hocalarına dair sarf ettiği nitelikli sözlerden hareketle, Batı menşeli hürriyet kavramlarıyla henüz lise sıralarındayken tanışmış olduğu rahatlıkla söylenebilir⁶.

Halil Bey, devletin hem iç hem de dış politikada büyük buhranlarla sarsıldığı bir dönemde, 1874 senesinde Milas coğrafyasında doğmuştur. Babası Kadioğlu Salih Efendi, validesi ise Şefika Hanım'dır. Halil Bey kaleme aldığı hatıratında soy kütüğüne değinirken, dedesinin Sultan Abdülmecid devrinde Milas'a kadılık göreviyle atandığını, buraya yerleşip yerel halk tarafından derin bir hürmet gördüğünü kaydeder. Salih Efendi, Antalya'nın Elmalı ilçesinden Milas'a göç etmiştir. Annesi Şefika Hanım ise Kafkasya muhaceretiyle gelen Çerkez bir ailenin mensubudur. Halil Bey'in ailesi bu bölgede ekseriyetle tarımsal faaliyetlerle iştigal etmiş, çiftliklerinde ürettikleri mahsullerin ticaretiyle geçinmişlerdir. Sosyal çevresinde saygın bir imajı olan babasının ticaretle de uğraştığı bilinmektedir. Bu verilerden hareketle, Halil Bey'in refah seviyesi yüksek, varlıklı bir aile ortamında büyüdüğü ifade edilebilir.

Halil Bey, henüz genç sayılabilecek yaşlarda anne ve babasını kaybetmiştir. Büyük ağabeyi İzmir'in Karataş semtinde bir ev yaptırarak Halil Bey ve diğer kardeşlerini kendi himayesine almıştır. Halil Bey, ilk ve orta öğrenim aşamalarını İzmir'de başarıyla tamamladıktan sonra yükseköğrenim için İstanbul Hukuk Mektebi'ne kaydolmuş ve burada kiraladığı mütevazı bir odada tahsilini sürdürmüştür. Oldukça başarılı bir öğrencilik hayatı geçiren Halil Bey, 1891 yılında İzmir Erkek Lisesi'nden okul birincisi sıfatıyla mezun olmuştur⁷. Dahası, lise döneminde yakın dostu Hatem Süleyman ile birlikte kaleme aldığı "Mektebe Veda" isimli makale, seçici heyet tarafından eğitime teşvik edici niteliği sebebiyle 2 Mayıs 1891'de *Hizmet Gazetesi* bünyesinde neşredilmiştir.

İdadi eğitimini tamamladıktan sonra Halil Bey, o dönemin revaçta olan meslek kollarından ziraat alanında uzmanlaşmak niyetiyle İstanbul'a gider ve Halkalı Ziraat Mektebi'ne kaydını yaptırır. Lakin burada kısa bir süre geçirdikten sonra mizaç ve ideallerine uygun mesleğin bu olmadığını fark ederek İzmir'e geri döner ve yabancı dilini yetkinleştirmek adına Saint-Joseph okuluna devam eder. Ancak yarıda bıraktığı İstanbul'a geri dönmesi uzun sürmeyecek, bu defa asıl tutkusu olan hukuk eğitimi almak amacıyla payitahtın yolunu tutacaktır⁸.

2- Halil Bey'in İttihat Terakki Cemiyeti'ne Katılması

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi sürecindeki en kararlı ve dominant siyasal aktördür. 3 Haziran 1889 tarihinde "İttihad-ı Osmani" ismiyle İstanbul'un Sirkeci semtinde gizlice kurulan bu yapı, 1895 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki adını alarak mutlakiyete karşı hürriyet mücadelesi yürüten tüm muhalif fraksiyonların çatısı haline gelmiştir. Cemiyetin doğuşu,

⁶ Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, Haziran 1980, s. 18; İlhan Tekeli-Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980, s. 352.

⁷ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 4.

⁸ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 5; Çevik, agt., s. 10-11.

devletin en istikrarsız dönemine rastlar. 1789 Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıldönümünde kurulmuş olması, ihtilalin dünyaya yaydığı eşitlik, hürriyet ve adalet gibi evrensel fikirlerin çok uluslu Osmanlı yapısındaki gayrimüslim tebaayı etkilemesine ve milliyetçilik akımıyla devletten kopmaların hızlanmasına yol açmıştır.

Cemiyet, Osmanlı'nın çöküşünü durdurabilmek adına Askeri Tıbbiye öğrencileri olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Mehmet Reşit ve Hüseyin Zade Ali tarafından hayata geçirilmiştir. Bu illegal hareket kısa sürede İstanbul'daki Harbiye, Baytar Mektebi, Mülkiye ve Mühendishane gibi seçkin eğitim kurumlarında hücre yapılanmaları şeklinde örgütlenmiştir. Başta *Meşveret* ve *Mizan* olmak üzere; *Osmanlı* ve *Kanun-ı Esasi* gibi süreli yayınlar ve gazeteler çıkararak monarşiyeye karşı seslerini yükseltmişlerdir⁹. Cemiyet ilerleyen süreçte Ahmet Rıza'nın Paris'teki örgütlenmesiyle birleşmiştir. Akademik kurumlarda ve ardından sivil tabanda kök salan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydurarak ülkeyi parlamenter düzene taşımayı başarmıştır¹⁰.

Tarihsel konjonktür dikkate alındığında cemiyet, kısa sürede hem yurt içinde hem de yurt dışında ciddi taraftar kitlesi edinmiş ve şubeler açmıştır. Ne var ki bu rahat faaliyet dönemi uzun ömürlü olmamış, II. Abdülhamid'in kurduğu geniş istihbarat (jurnal) ağı sebebiyle ilk kitlesel tutuklamalar başlamıştır. Kadroların bir kısmı hapse atılırken bir kısmı yurt dışına firar etmiş, çok sayıda öğrenci ise soruşturmalar neticesinde Trablusgarp ve Fizan gibi uzak eyaletlere sürgüne gönderilmiştir¹¹. Bu baskı evresinde cemiyetin yurt içi faaliyetleri daralırken, merkez kaç kuvveti niteliğindeki yurt dışı şubeleri ağırlık kazanmıştır. Ahmet Rıza Bey liderliğindeki Paris merkezi, Hoca Kadri idaresindeki Kahire şubesi, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet'in sevk ettiği Cenevre büroları ile İbrahim Temo'nun Balkanlar ve Kafkasya'da kurduğu komiteler, İstanbul dışındaki muhalif eylemlerin odağı olmuştur.

İttihatçı kadrolar kuruluş felsefeleri gereği birtakım müşterek karakteristik özelliklere sahipti: Bu özelliklerin başında Türk milliyetçiliği ve Türkçülük fikrinin belirginliği gelmekteydi. İlk kuruluş yıllarında gayrimüslim unsurların da üye yapıldığı görülsede zamanla üye profilinin tamamen Müslümanlaştığı, Türk kökenli olmayanların dahi Türklük ülküsünü benimsediği müşahade edilmiştir. Ayrıca cemiyet üyeleri genel itibarıyla genç, Batı tarzı modern okullardan mezun, iyi eğitilmiş bürokrat ve asker sınıfına mensup kişilerden oluşmaktaydı. Yenilikçi kimliklerinin arkasında, aldıkları bu modern seküler eğitimin payı büyüktü¹².

Tüm bu ortak paydalara rağmen Jön Türk hareketinin ideolojik olarak homojen ve yekpare bir yapıda olduğunu söylemek zordur. Bu açıdan bakıldığında hareketin tek bir felsefeye dayandığını iddia etmek gerçekçi değildir. Aynı doktrin etrafında kenetlendiklerini söylemek de zordur. Bu

⁹ Çevik, *agt.*, s. 11.

¹⁰ Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 13-21.

¹¹ Mahir Said Pekmen, *Fizan Hatıraları*, Haz: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 35-54.

¹² Çevik, *agt.*, s. 12.

heterojen durum, ilerleyen yıllarda Osmanlıcı, Türkçü ve İslamcı akımların aynı cemiyet bünyesinden eş zamanlı olarak filizlenmesine yol açmıştır. Hem yaşlarının genç olması hem de dünyayı okuma biçimlerindeki farklılıklar, kendi aralarında derin entelektüel ayrışmalara neden olmuştur¹³. Bu durumun en tehlikeli yönü, II. Abdülhamid'in bu iç klikleşmeleri ustalıkla manipüle ederek cemiyet içi bölünmeleri körüklemesi olmuştur. Fakat bu ayrışmalar, mutlak hedef olan meşrutiyetin ilanı gayesini hiçbir zaman gölgeleyememiştir.

Halil Bey'in İttihat ve Terakki ile yollarının kesişmesi, İstanbul'daki Hukuk tahsili yıllarına tesadüf eder. Payitahtta talebe iken o dönem rutin hale gelen polis takibatına uğramış, bu sebeple II. Abdülhamid'in hafiyelerinden kaçmak amacıyla eğitim bahanesini kullanarak Paris'e gitmeye karar vermiştir. Romanesk bir kaçış hikayesi olan bu serüveni Halil Bey hatıralarında şu şekilde nakleder:

“İlk tahsilimi İzmir’de bitirdim. O zamanlar açılan İzmir İdadisi’ne girdim. Lise tahsilimi orada yaptım. Badehu İstanbul Mekteb-i Hukuku’na girdim. Sirkeci’de Mahmut Bey Matbaası’nın karşısında şimendifer memurlarından ve Avusturya tebaasından bir Musevi’nin evinde sokağa nazır, balkonlu bir oda isticar etmişim (kiralamıştım). Bir gün ev sahiplerinin odanın karşısındaki masasında iri siyah kaşlı, gür siyah bıyıklı bir adam peyda oldu. Yavaş yavaş benim odanın da misafiri olmuştur. Bir akşam “Bizim Padişah da mürtekip (rüşvetle iş gören) bir herif, Rus Çarı’ndan gene bugünlerde pırlantalı bir taç hediye geldi. Bende eski Hürriyet ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri var. İstersen sana da getireyim. Terakki Mektebi müdürü Nadir Bey’i, Mizancı Murat Bey’i tanır mısın?” diye tutturdu. Gizli bir cemiyetten bahis açtı. Ayağım suya erdi. Bir hafiyenin önünde olduğumun farkına vardım. Bu vaka Avrupa’ya firarımın bir an evvel verilmesinde ilk âmil olmuştur. İkinci sınıfın son aylarında 1310 (1894) senesi Nisan’ında Avrupa’ya kaçtım.”¹⁴

Halil Bey'in kaçış rotası olarak Paris'i seçmesi tesadüfi bir eylem değildir. Paris o dönem Jöntürkler için adeta bir sığınak ve hürriyet üssü konumundaydı. Fransa'nın ve Paris'in cazibe merkezi olmasında şüphesiz Fransız İhtilali'nin yarattığı evrensel özgürlük ortamı etkiliydi. Paris, muhalif gençler tarafından adeta özgürlüğün kutsal toprağı gibi görülmekteydi. Bu algı dünyası Halil Bey'i de yönlendirmiş ve rotasını Fransa'ya çevirmesinde başat rol oynamıştır¹⁵.

Avrupa'ya geçiş, Halil Bey'in gelecekteki siyasi liderlik pozisyonu için de dönüm noktası olmuştur. Hayatında derin izler bırakan Ahmet Rıza Bey ile tanışması ve aktif siyasete ilk adımı atması Paris'teki bu mülteci günlerinde gerçekleşmiştir. 1894 yılının nisan ayında Milas'ın Küllük iskelesinden Yunan bandıralı bir gemiye binerek Sakız Adası'na geçer. Burada idadi yıllarından dostu Emin Bey'in meskeninde misafir olur. Memleketten kaçacağını herkesten saklarken bu sadık dostuna açılmaktan çekinmemiştir. Sakız Adası'nda geçirilen üç günün ardından vapurla Pire Limanı'na varır. Yunanistan'da bir hafta ikamet ettikten sonra bir Fransız gemisiyle Marsilya'ya, oradan da trenle Paris'e ulaşan Halil Bey, İzmir'deyken adresini tedarik ettiği Tefik Nevzat Bey'in kardeşiyle temas kurar. Böylelikle Halil Bey'in uzun soluklu Avrupa serüveni başlamış olur.

Halil Bey, siyasi hamurunun şekillenmesinde büyük payı olan Ahmet Rıza'ya karşı yaşamı boyunca derin bir vefa ve saygı beslemiş, onun meşrutiyet idealine katkılarını her fırsatta övmüştür:

¹³ Mehmet Ali Karaman, *Belgeler Bulgular ve İlişkilerle 31 Mart'ın Şifreleri*, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s.81.

¹⁴ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 110.

¹⁵ Çevik, agt., s. 15.

“O mücahid-i hürriyet büyük bir vatanperver, mücessem bir feragat timsali idi. Hayatının son günlerini büyük yoksulluk ve ıstırap içinde bitirdi. Bu milli tarihimiz için bir facia tablosudur” diyerek onun son yıllarında maruz kaldığı yoksulluğu sertçe eleştirmiştir. İkilinin Paris’te başlayan bu kader birliği Meşrutiyet’in ilanından sonra da sürmüş, her iki isim de ilerleyen yıllarda meclis başkanlığı koltuğuna oturmuştur¹⁶.

3- Halil Bey’in Mebus Olarak Meclise Girişi

Halil Bey ilk meclis seçimlerinde aslında İzmir’den adaylığını koymak istemiş ancak Enver Paşa’nın stratejik ricası üzerine Menteşe bölgesinden aday gösterilmiştir. Enver Paşa bu mevzuu kendisine: *“Biz arkadaşlarla görüştük, seni Menteşe’den Cemiyet namzedi ilan etmeye karar verdik. İzmir’de ısrar ediyor musunuz?”* şeklinde aktarınca Halil Bey de disiplinli bir cemiyet üyesi olarak: *“Arkadaşlar mademki böyle münasip görmüşlerdir, kararlarına hürmet etmek vazifemdir”* mukabelesinde bulunmuştur. Bu kararla birlikte Halil Bey, anayasal dönem boyunca Menteşe vekili sıfatıyla parlamentoda görev icra etmiştir¹⁷.

Halil Bey, Meclis-i Mebusan’ın birinci yasama döneminde, 5 Kasım 1908 (23 Teşrinievvel 1324) tarihinde meclis genel kuruluna katılmış ve bu görevini meclisin feshedildiği 18 Ocak 1912 (5 Kanunusani 1327) tarihine dek sürdürmüştür. İkinci yasama evresinde de yine Menteşe’den 10 Nisan 1912’de mazbatasını almış ve 8 Mayıs 1912’de genel kurula dahil olmuştur. Bu dönemdeki mebusluğu ise meclisin ömrünün kısalığı sebebiyle 5 Ağustos 1912’ye kadar devam edebilmiştir. Üçüncü seçim döneminde de istikrarını koruyarak yine Menteşe’den 10 Mart 1914’te seçilmiş ve 18 Mayıs 1914 tarihinde parlamento çalışmalarına iştirak etmiştir¹⁸.

Meclise adım attıktan sonra Halil Bey, hem İttihat ve Terakki parlamento grubu liderliği hem de üstlendiği kritik bakanlık makamları sebebiyle siyaset sahnesinde sürekli spot ışıklarının altında yer alan bir figür olmuştur. İlk olarak İttihat ve Terakki’nin Emrullah Efendi’den sonraki grup başkanlığı vazifesini üstlenmiştir. Ayrıca 1911 senesinde Talat Bey, Ali Fethi, Ahmet Nesimi ve Dr. Hüseyinzade Ali gibi partinin beyin takımıyla birlikte İttihat ve Terakki’nin en yüksek icra organı olan Merkez-i Umumi üyeliğine getirilmiştir. Bu üyelik parti hiyerarşisinde olağanüstü bir gücü temsil ediyordu; zira Merkez-i Umumi, denetim yetkisi sayesinde kabine politikalarını doğrudan yönlendiren bir vesayet odağı haline gelmişti¹⁹.

Halil Bey, sonraki süreçte Talat Bey’in istifasıyla boşalan Dahiliye Nazırlığı koltuğuna oturdu. 1912’de hükümetin düşmesi üzerine Meclis-i Mebusan bünyesindeki Anayasa Komisyonu (Kanun-u Esasi Encümeni) başkanlığına getirildi. 1912 seçimlerinin ardından yeniden Menteşe mebusu olan

¹⁶ Halil Bey’in Meşrutiyet dönemine kadar devam eden siyasi hayatı ile ilgili olarak bkz., *Halil Menteşe’nin Anıları*, s. 111-126; Çevik, *agt.*, s. 16-19.

¹⁷ *Halil Menteşe’nin Anıları*, s. 127.

¹⁸ Çevik, *agt.*, s. 27.

¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 98.

Halil Bey, 10 Mayıs 1912’de parlamento başkanlığı (Meclis-i Mebusan Reisliği) görevine seçildi. 11 Haziran 1913’te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın suikasta kurban gitmesinin akabinde kurulan Said Halim Paşa hükümetinde Şura-yı Devlet Reisi (Danıştay Başkanı) olarak kabinede yer aldı. Aynı hükümet modelinde Hariciye Nazırlığı (Dışişleri Bakanlığı) görevini de bir dönem uhdesinde bulundurdu²⁰.

Halil Bey, 4 Şubat 1917’de kurulan Talat Paşa hükümetinde ise Adliye Nazırlığı (Adalet Bakanlığı) makamına getirilmiştir²¹. İşte bu bakanlık dönemi, onun hukuk tarihinde adını altın harflerle yazdığı reformlara sahne olmuştur. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında bu köklü ıslahatlara detaylıca değinilecektir. Onun bizzat mimarlığını yaptığı bu adli reformların en ihtişamlısı şüphesiz Hukuk-ı Aile Kararnâmesi’dir. Mondros Mütarekesi günlerinde, İttihat ve Terakki kadrolarının sorgulandığı mahkemelerde bu aile hukuku reformunu en büyük idari başarısı ve övünç kaynağı olarak müdafaa ettiğini görmekteyiz²². 8 Ekim 1918’de Talat Paşa’nın istifasıyla kabinedeki bakanlık görevi nihayete eren Halil Bey, 10 Ekim 1918’de parlamento tarafından ikinci kez Meclis-i Mebusan Başkanlığına layık görülmüştür. Bu onurlu görevi, 21 Aralık 1918’de meclisin padişah tarafından resmen kapatılmasına kadar sürdürmüştür.

4-Halil Bey’in Hukuk Alanında Yaptığı Düzenlemeler

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde, devletin kuruluşundan 1839 Tanzimat Fermanı’na kadar gelen süreç içerisinde, Osmanlı sultanları şer’î hukukun çizmiş olduğu sınırlar içerisinde kalmışlardır. Genel hukuk sistemi şer’î hukuku temel alıyordu. Ancak bazı örfî hukuk düzenlemelerinde de bulunmuşlardır. Padişahların emir ve fermanlarıyla koydukları kanun, hüküm ve nizamları da vardı. Bu hükümleri bir araya toplamak yoluyla düzenlenen mecmualara “Kanunnâme” adı verilmiştir. Ayrıca bu mecmualarda toplanan kanunlardan, belli bir zümre veya alana ait olanlar da aynı adla anılmaktadır. Birer örfî hukuk düzenlemeleri olan kanunnâmelerde daha çok idare, maliye ve ceza hukuku gibi kamu hukuku alanlarında düzenlemeler bulunmaktadır. Çünkü özel hukuka ilişkin kurallar şer’î hukukun aslî kaynaklarında genellikle ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Osmanlı kanunnameleri bugünkü modern anlamda kanunlaştırma hareketleri olarak görülemez. Çünkü söz konusu düzenlemeler herhangi belirli bir hukuk alanını tümüyle düzenleyen bir kanunlaştırma eseri niteliğinde değildir. Ayrıca bu kanunnameler kazuistik bir yorumla oluşturulmuş bireysel kurallardır ve daha çok birtakım yerel ve süregelen örf ve âdet kurallarının derlenmesinden oluşmuşlardır. Ancak va’z edildikleri dönem dikkate alındığında Osmanlı hukukunun ve özellikle örfî hukukun ne derece gelişmiş olduğu konusunda oldukça olumlu izlenimler sergilemektedirler.

²⁰ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi-Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, Cilt: 1, TBMM Yayınları, Ankara 1997, s. 311; Abidin Çevik, *agt.*, s. 28.

²¹ Babacan, *age*, s. 157; *Halil Mentеше’nin Anıları*, s. 223; Çevik, *agt.*, s. 28.

²² Babacan, *age*, s. 157; *Halil Mentеше’nin Anıları*, s. 223; Çevik, *agt.*, s. 28.

Padişahlar tarafından va'z edilen bu düzenlemelerin en Önemlileri Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesi'dir²³.

İkinci Meşrutiyet döneminde İttihatçı liderler ve yöneticiler, özellikle Tanzimat döneminden itibaren artarak devam eden devletin ve sosyal hayatın her kademesinde yenileşme ve değişim hareketlerini sürdürmüşlerdir. Halil Bey de Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Hariciye ve Adliye Nazırlığı, Şurayı Devlet Reisliği gibi görevlerde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında yaptığı yenilikler ve aldığı kararlarda laik düşüncesini öne çıkardığı görülür.

a) İdare-i Örfiye Kararnâmesinin Çıkarılması

Halil Bey, Adliye Nazırlığına geldiği dönemde yaptığı ilk icraatlarından birisi Örfi İdareler ve İdare-i Örfiye Kararnâmesi idi. İdare-i Örfiye, bu günkü anlamıyla “Sıkı yönetim” demektir. Örfi idare, Osmanlı Devleti'nde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında, savaş, isyan veya olağanüstü durumlarda sivil yönetimin askeri yönetime devredildiği, hukuk düzeninin geçici olarak askıya alındığı bir hukuk uygulaması olarak karşımıza çıkıyordu. Bu durum temel hak ve hürriyetlerin askıya alınması anlamına da geliyordu.

Halil Bey, Adliye Nazırı olunca ilk iş olarak Divan-ı Harb-i Örfilerin yetkileri meselesine araştırmaya başlamıştı. Böylece devletin iç ve dış tehditlere karşı korunmasını sağlamanın yanı sıra adi suçlularla mücadelede de devam edilmesini sağlamak gerekiyordu. Uzun süredir bir şekilde adi suçların mahkemesi de Divan-ı Harb-i Örfilerin yetkisine verilmişti. Halil Bey'in Adliye Nezaretine gelir gelmez Umur-ı Ceza Müdürü'nü çağırarak bütün memlekette Divan-ı Harplerde tutuklu suçluların sayıları ve ne tür suçlardan tutuklandıklarının bir raporunu ve sayısını istedi. Bu yönde bütün memleket müddeiumumiliklerine telgraflar çekilerek bilgiler istendi.

Mahkemeler bu tür uygulamalardan bıkmış olacaklar ki merkezden gelen bu isteğe en kısa zamanda cevaplar yazmaya başladılar. Yapılan araştırma sonucunda 3500 civarında adi suçlunun olması gereken mahkemelerden alınarak Divan-ı Harplere gönderilmiş olduğu ortaya çıktı.

Valiler, her türlü yetkiyi kendilerinde görerek, kanuna aykırı olarak, emniyeti ve asayiş bozan şahısları, hatta sokakta nara atanları bile Divan-ı Harbe sevk etmişlerdi. Halbuki devletin içte ve dışta düşmanlarıyla iş birliği yapan veya vatana devlete ihanet eden kişiler ancak Divan-ı Harplerde yargılanması gerekiyordu.

Halil Bey, Kanun-ı Esasi'ye aykırı olan bu uygulamaya son vermek amacıyla Sadarete bir tezkere yazarak dunumun Heyet-i Vükelâ'da müzakere edilmesini istedi. Tezkere, 25 Eylül 1916'da Heyet-i Vükelâ'da görüşülerek kabul edildi.

²³ Yılmaz Yurtseven, “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1-2, Yıl: 2003, s. 202.

Bir iki gün sonra Enver Paşa ve daha sonra Cemal Paşa'dan kararnamenin daha sonra yürürlüğü girmesi yönünde telkinler geldiyse de Halil Bey bunlara kulak asmayarak 3500 adi suçlunun dosyalarının Divan-ı Harp'ten alınarak adliye mahkemelerine gönderilmesini sağladı²⁴.

Mütareke döneminde İttihat Terakki liderlerinin yargılandığı mahkemelerde Halil Bey'e bu yönde sorular sorulmuş ve Halil Bey de savunmasında bu kararnâmenin gerekliliğini ve bu kararnâmeyi yürürlüğe koyarak kendi dönemine kadar yapılan yanlış uygulamalara nasıl son verdiğini uzun uzun anlatmıştı²⁵.

b- Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne Bağlanması

Halil Bey'in Adliye Nazırlığı döneminde hukuk alanında atılan diğer önemli bir adım ise Şer'iyye Mahkemelerinin Şeyhülislamlıktan ayrılarak Adliye Nazırlığına devredilmesi olmuştur. Halil Bey bu adımı gerçekleştirecek teklifi 11 Şubat 1332'de (24 Şubat 1917) hükümet adına meclis reisliğine sunmuştur²⁶. Halil Bey'in bu girişimi bir ucu İslami hukuka dayanan ve XIX. yüzyıl Osmanlı düzenine damgasını vuran "ikilik" fikrinin, en azından hukuk düzeninde ortadan kaldırılması ve laik hukuka geçişte önemli bir adımı olarak değerlendirilebilir. Kanunun görüşülmesi kabul edildikten sonra tartışmalara geçilmiştir. Teklife karşı çıkıp eleştiri getirenler olmuştur. Halil Bey bütün eleştirileri büyük bir olgunlukla dinlemiş ve bunlara tatmin edici cevaplar vermiştir. Çünkü ona göre, bu kanunla memlekette yargılamanın tek bir makama bağlanarak adliye işlerinin daha sağlıklı ve düzenli yürütülmesinin sağlanması amaçlanmaktadır.

Halil Bey, Meşihat'ta da birkaç teşkilat oluşturularak kurulacak komisyonlar aracılığıyla din işlerinin ve inancın denetlenmesinin planlandığını belirtmiştir. Bunun Meclis'e Şeyhülislam tarafından sunulacağını ve Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye'ye bağlandıktan sonra da Şeriata göre hüküm vereceklerini ifade ediyordu. Halil Bey bu durumu anılarında şöyle aktarıyordu; "*Mehâkim-i Şer'iyyenin Adliye'ye raptı layihasını hazırlattım. Meclislerden geçirerek Mahkeme-i Temyiz'de bir Şer'iyye dairesi ihdas ettim. Tatkikat-ı Şer'iyye azalarını buraya naklettim. 5000 kuruş maaşları 7500'e yükselen bu zevat adliye'ye tayinlerinden memnun oldular. Şer'iyye hakimleri de Adliye hakimlerinin intihap usulünün teminatı altına girmekten çok memnurluk izhar ettiler.*"²⁷ Çünkü kanunun özellikle bu tarafına direnişin daha fazla olduğu, konuşmalarda açıkça görülmektedir. Şer'iyye Mahkemeleri'nin Meşihat'tan ayrılarak Adliye Nazırlığı'na devredilmesiyle ilgili kanun teklifi oya sunuldu ve kabul edildi²⁸.

²⁴ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 225-226.

²⁵ Soruşturma ve Kararnâme'nin metni için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 285-288.

²⁶ Detaylı bilgi için bkz: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, TBMM Yayınları, İçtima senesi 43, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 287-289.

²⁷ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 226.

²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, TBMM Yayınları, İçtima senesi 43, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 299.

c-Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin Çıkarılması

Halil Bey'in Adliye Nazırlığı döneminde ilgilendiği en önemli konulardan bir diğeri de Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin hazırlanması ve çıkarılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde aile hukuku, uzun yüzyıllar boyunca büyük ölçüde İslam hukukuna dayalı olarak şekillenmiş ve özellikle Hanefî mezhebinin içtihatları doğrultusunda uygulanmıştır. Bu sistem içerisinde aile hukuku alanında kapsamlı bir kanunlaştırma yapılmamış, uyuşmazlıklar çoğunlukla fıkıh kitapları ve fetva mecmualarına dayanılarak çözülmüştür. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda yaşanan sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler, hukuk alanında modernleşme ihtiyacını ortaya çıkarmış ve bu gelişmeler aile hukukunun da kanunlaştırılması gereğini gündeme getirmiştir.

Bu süreçte ortaya çıkan 25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Osmanlı Devleti'nde aile hukuku alanında gerçekleştirilen ilk modern kanunlaştırma hareketi olarak kabul edilmektedir. Kararnâme, yalnızca Müslümanlara değil gayrimüslimlere ilişkin evlenme ve boşanma meselelerini de düzenlemesi bakımından, hukuk birliği sağlamaya yönelik önemli bir girişim niteliği taşımaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın bütün ağırlığı ve baskısı altında böyle bir kararname çıkarılması neden gerekliydi sorusu akla gelebilir. Osmanlı hukuk sisteminde aile hukuku, Tanzimat sonrasındaki geniş çaplı kanunlaştırma hareketlerine rağmen uzun süre fıkıh kitaplarındaki doktrinel tartışmalar ve fetvalar çerçevesinde yürütülmüştür. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren değişen sosyal ve ekonomik şartlar, mevcut hukuki yapının yetersiz kalmasına neden olmuştur.

Öncelikle mevcut kanunların eksik veya yetersiz olduğu düşünülmüştür. Dönemin en önemli medeni kanun çalışması olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, aile ve miras hukukuna dair hükümler içermemekteydi. Bu durum, toplumsal yaşamın en temel birimi olan aile konusunda yasal bir boşluk yaratmaktaydı.

Sosyal değişim ve kadın hakları da bu kararnâmede öncelikle ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle kadının toplumsal hayata daha fazla katılması, onun özgürlük ve hak arayışlarını gündeme getirmiş, geleneksel yapının bu ihtiyaçlara cevap verememesi bir reformu zorunlu kılmıştır.

Ayrıca mezhep taassubunun kırılması da düşünülmüş olabilir. Uygulamada sadece Hanefî mezhebinin görüşlerine bağlı kalınması, zamanın değişen şartları karşısında bazı mağduriyetlere yol açmış; bu da farklı fıkhi yorumlardan yararlanma ihtiyacını doğurmuştur²⁹.

Osmanlı Devleti'nde aile hukukunun modernleşme süreci, Tanzimat Fermanı ile başlayan ve hukuk birliğini hedefleyen bir dizi reformun parçasıdır. 1839'dan Cumhuriyet'e kadar geçen "Son Dönem",

²⁹ Yurtseven, agm, s. 200.

ceza ve ticaret gibi alanlarda Batı'dan yapılan iktibaslarla karakterize edilse de aile hukuku şer'i karakterini korumaya devam etmiştir³⁰.

İkinci Meşrutiyet yıllarında güçlenen kadın hareketi ve aydınlar arasındaki laiklik/modernleşme tartışmaları, aile hukukuna devlet müdahalesinin zeminini hazırlamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın yarattığı olağanüstü şartlar, aile kurumunun korunması ve hukuki bir disiplin altına alınması gerekliliğini doruk noktasına ulaştırmıştır. Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, bu sürecin bir ürünü olarak 1926'da kabul edilecek olan Türk Medeni Kanunu'nun tarihsel bir habercisi niteliğindedir.

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu şartları altında bir komisyon tarafından titizlikle hazırlanmıştır. Kararnâmenin en dikkat çekici teknik özelliği, İslam hukukunun sınırları içinde kalarak farklı mezheplerin görüşlerini bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Halil Bey anılarında bu süreci şöyle anlatır:

“Yeni bir Kanun-ı Medeni layihası hazırlamak üzere bir Kanun-ı Medeni Komisyonu, yeni bir Ticaret Kanunu layihası hazırlamak üzere de ayrı bir komisyon tayin etmiştim. Komisyonlar vazifelerine başladılar. Kanun-ı Medeni Komisyonu'nun esasları hazırlamak üzere seçtiği tali komisyon vazifesini de bitirmişti. Yazılı olmayan aile hukuku ile ona müteferri ahkâmı yazılı hale getirmek için ayrıca bir komisyon teşkil ettim. Bundan maksat aile hukukunu yazılı hale getirerek bir an evvel şer'i mahkemeleri ilga etmek ve patrikhanenin imtiyazlarını harp şeraiti içinde kaldırarak emrivaki yapmaktır. Hukuk-ı Aile Kararnâmesi meydana geldi. Bunda umumî hükümler olmakla beraber Hristiyan ve Müslümanlara mahsus hususî hükümler de vardı. Müslümanlara ait ahkâmda o günkü hale nazaran epeyce değişmeler yapılmıştı. Evlenme ve boşanma ahkâmını tevhit ve genişlemede daha ileri gitmeye o günkü ahvale göre imkân da yoktu. Bu bir başlangıçtı.”³¹

Kararnâme hazırlanırken “takyir” (seçme) ve “telfik” (birleştirme) yöntemleri kullanılmıştır. Sadece resmi mezhep olan Hanefi mezhebinin değil, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerinin de en modern ve dönemin ihtiyaçlarına uygun hükümleri seçilerek sisteme dahil edilmiştir.

Kararnâme, sadece Müslüman vatandaşları değil, aynı zamanda Hristiyan ve Musevi tebaayı da kapsayacak şekilde "üçlü" bir karakterle hazırlanmıştır. Bu düzenleme ile dini cemaat liderlerinin aile hukukuna dair geniş yetkileri sınırlandırılarak devlet kontrolüne alınmıştır.

Kararnâmenin pek çok yenilikler getiriyordu. Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, getirdiği düzenlemelerle aile hukukunu “dünyevileştirme” yolunda önemli adımlar atmıştır. Evlenme ve boşanmada devlet kontrolü esas alınıyordu. Kararnâme ile evlenme işlemlerinde hâkimin veya naibinin huzuru ve işlemin ilan edilmesi zorunlu kılınmıştır. Bu durum, evliliğin tescili ve devlet denetimine girmesi açısından devrim niteliğinde bir yeniliktir³².

Asgari yaş sınırı geliyordu. Erken yaşta evliliklerin önüne geçilmesi amacıyla evlenme ehliyeti için yaş sınırları getirilmiştir (erkekler için 18, kızlar için 17 yaş). Çok eşliliğe de sınırlama geliyordu.

³⁰ Fatma Hızır Asrav, “İlk Modern Aile Hukukumuz: 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi”, *Medeni Hukuk Dergisi*, 2/1 (2025) s. 61-67; Ayrıca bkz., Zafer Toprak, “Yüzüncü Yılında Hukuk-ı Aile Kararnâmesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 288, Aralık 2017, s. 50-54.

³¹ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 227.

³² Ebru Kayabaş, *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 55-70.

Doğrudan yasaklanmasa da kadına evlilik sözleşmesine “kocanın ikinci bir eş almaması” yönünde şart koyma hakkı tanınmıştır. Bu şartın ihlali durumunda kadına boşanma davası açma hakkı verilmiştir³³.

Kadın lehine adli boşanma (Tefrik) getirilmişti. Kadına; kocasının geçimsizliği, gaipliği (kaybolması), nafaka yükümlülüğünü yerine getirmemesi veya kronik bir hastalığa yakalanması gibi durumlarda mahkeme yoluyla boşanma (tefrik) hakkı tanınmıştır.

Sonuçta Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, kısa bir süre yürürlükte kalmasına ve siyasi/dini itirazlar sonucu kaldırılmasına rağmen Türk hukuk tarihinin en cesur kodifikasyon hareketlerinden biridir. Şer’î hukuktan laik hukuka geçiş sürecinde bir “köprü” görevi görmüş ve 1926 Medeni Kanunu’nun toplumsal kabulüne zemin hazırlamıştır. Kararnâme, getirdiği adli boşanma ve devlet kontrolü gibi esaslarla Osmanlı aile hukukunda modernleşmenin zirve noktasını temsil etmektedir.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin entelektüel ve pragmatik figürlerinden biri olan Halil Bey, Osmanlı hukuk tarihindeki modernleşme sancılarının tam merkezinde yer alır. Onun hukuk anlayışını ve dönem yasalarına bakışını anlamak, aslında İttihatçıların “devleti kurtarma” projesinin hukuki ayağını analiz etmek demektir.

Halil Bey’in hukuk politikaları üç ana ekseninde değerlendirilebilir: sekülerleşme (laikleşme) eğilimleri, millî egemenlik düşüncesi ve hukuki birliğin tesisi. Halil Bey, klasik Osmanlı hukuk sistemindeki “ikili yapının”, Şer’î ve Nizamiye mahkemelerinin birlikte varlığının, devletin bekası açısından ciddi bir sorun teşkil ettiğine inanıyordu. Ona göre hukuk, artık yalnızca dinî referanslarla değil, “asrî” ihtiyaçlarla şekillenmeliydi.

Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Halil Bey’in Adliye Nazırlığı dönemindeki en radikal ve akademik derinliği en yüksek icraatlarından biri olarak öne çıkar. Bu kararname, İslam dünyasında aile hukukunun ilk kez sistematik biçimde kodifiye edilerek devlet kontrolüne alınması anlamına geliyordu. Böylece aile hukuku, yalnızca fikhî yorumların alanı olmaktan çıkarılıp merkezi devletin düzenleyici çerçevesine dahil edildi.

Halil Bey için hukuk bir egemenlik meselesidir. Özellikle 1914’te kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması sürecinde hukuki zeminin hazırlanmasında etkili isimlerden biri olarak dikkat çeker. Bu noktada Batı’ya karşı bir “hukuki rüşd ispatı” arayışı belirgindir. Avrupalı devletlerin, “Osmanlı hukuk sistemi geri kalmıştır; vatandaşlarımız Osmanlı mahkemelerinde yargılanamaz” şeklindeki yaklaşımına karşı Halil Bey, adliye teşkilatının hızla modernize edilmesini savunmuştur. Mahkemelerin ıslahı için yabancı uzmanlardan yararlanılmış; ancak bu uzmanların karar verici değil, yalnızca danışman statüsünde kalmasına özellikle dikkat edilmiştir. Bu yaklaşım, millî bir hukuk sistemi kurma iradesinin açık göstergelerinden biridir.

³³ Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: III, Kısım: IV, Ankara 1991, s. 374-376.

Halil Bey'in hukuk anlayışında devletçilik ve milliyetçilik izleri de belirgindir. Onun yaklaşımı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel siyaset çizgisi olan “Millî İktisat” ve merkezîyetçilik politikalarıyla paralellik göstermektedir. Halil Bey, kanunların uygulanmasında disiplinli ve güçlü bir devlet yapısını savunmuş; özellikle İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı sertleştiği dönemlerde hukuku, devlet otoritesini tahkim eden bir araç olarak değerlendirmiştir. Savaş ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda, mülkiyet haklarının kamu yararı adına sınırlandırılabilceği bir hukuki zeminin oluşturulmasını da desteklemiştir.

Halil Bey, hukuku teorik bir adalet arayışı çabasının yanında toplumu dönüştüren ve devleti ayakta tutan stratejik bir aygıt olarak görmüştür. Onun döneminde atılan adımlar, özellikle aile hukukunun düzenlenmesi ve mahkemelerin laikleşme süreci, Türk Hukuk Devrimi'nin zihinsel ve kurumsal laboratuvarı niteliğindedir. Halil Bey'in anılarında yer alan “Hukuk, zamanın ihtiyacına tabi olmalıdır” sözü, onun pragmatist hukuk anlayışını özetleyen en çarpıcı ifadelerden biridir.

Kaynakça

- Asrav, Fatma Hızır, “İlk Modern Aile Hukukumuz: 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi”, *Medeni Hukuk Dergisi*, 2/1 (2025) s. 54-79.
- Babacan, Hasan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: III, Kısım: IV, Ankara 1991.
- Çevik, Abidin, *Halil Mentеше'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2011.
- Göçer, Güngör, *Ziya Şakir Bir Popüler Tarihçinin Biyografisi*, Pınar Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2021.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi-Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, Cilt: 1, TBMM Yayınları, Ankara 1997.
- Karaman, Mehmet Ali, “Demokratikleşme Ekseninde Türk Modernleşmesi ve Cumhuriyet”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, Kasım 2023, s. 128-150.
- Karaman, Mehmet Ali, *Belgeler Bulgular ve İlişkilerle 31 Mart'ın Şifreleri*, Nobel Yayınları, Ankara 2023.
- Kayabaş, Ebru, *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Kocahanoğlu, Osman Selim *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul 1998.
- Kodaman, Bayram, “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)”, *Milli Kültür*, Haziran 1980.
- Mentеше, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, Yayın Kurulu: Orhan Birgit, Ferit Edgü, Arslan Kaynardağ, Şerif Mardin, Tahsin Yücel, Doğan Hızlan, Hürriyet Vakfı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1986.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, TBMM Basımevi, Devre III, İçtima senesi 43, Cilt: 1, Ankara 1991.
- Pekmen, Mahir Said, *Fizan Hatıraları*, Haz: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980.
- Toprak, Zafer, “Yüzüncü Yılında Hukuk-ı Aile Kararnâmesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 288, Aralık 2017, s. 50-54.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tamıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Yurtseven, Yılmaz, “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1-2, Yıl: 2003, s. 199-250.